

НАПРЯМ 6. ЗАГАЛЬНЕ, ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ, ТИПОЛОГІЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-320-3-36>

АД'ЕКТИВИ-ПОЛОНІЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Костиц Л. М.

кандидат філологічних наук,

*доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна*

В Україні впродовж багатомовної історії активно функціонували, крім української, також церковнослов'янська, латинська, грецька, ідиш та гебрійська, польська, німецька, угорська та інші мови. Водночас, за спостереженням О. Б. Ткаченка, саме контакти української з польською сприяли зближенню обох мов «при одночасному віддаленні української від східнослов'янських, а польської від західнослов'янських» [1, с. 744]. В окремі історичні періоди українсько-польська мовна взаємодія мала свої особливості, доказом чого є висновки, зроблені в наукових студіях Д. Будняк, С. Гриценко, О. Лазаренко, Г. Півторака, Н. Романової, В. Русанівського, М. Худаши, Ю. Шевельова та інших мовознавців.

У пропонованому дослідженні схарактеризовано польські ад'єктивні запозичення на -л-, зафіксовані в українських писемних пам'ятках XVI–XVIII ст., окреслено особливості побутування аналізованих полонізмів у сучасній українській мові.

У слов'янських мовах здавна функціонують елови ад'єктиви, що позначають стан предмета або набуття ним певної властивості. Сучасні лексеми на зразок укр. *дбалий*, *мерзлий*; пол. *dbały*, *wściekły*; чеськ. *dbalý*, *vztrklý* та ін. постали з індоевропейських віддієслівних форм на *-lo- > *-ľ-. Такі деривати співвідносяться з неперехідними дієсловами недоконаного / доконаного виду. Генетично вони пов'язані з активними дієприкметниками минулого часу, проте, на противагу останнім, не обмежені єдиною функцією – указувати на ознаку за дією (станом), марковану видо-часовими характеристиками. Вочевидь, суфікс *-ľ- уже в праслов'янській мові був необмежено продуктивним в утворенні дієприкметників [1, с. 180], проте згодом більшість із них

перейшли в прикметники. Останні, з одного боку, зберегли структурно-семантичний зв'язок із твірними дієслівними основами, а з іншого – посилили атрибутивну функцію та розвинули багатозначність.

Особливістю української мови XVI–XVIII ст. є використання ад'єктивів, що були запозичені з польської мови. Рисою польських дериватів на *-ly* є перевага суто прикметникових рис, які не пов'язані з часовими і видовими значеннями дієслів-мотиваторів. Як свідчать опрацьовані матеріали, у площині староукраїнської мови полонізми становили 45% від усієї кількості похідних із суфіксом *-л-*.

Невелика кількість запозичень на *-л-* є виразниками якісних ознак, що можуть бути пізнані шляхом безпосереднього сприймання за допомогою органів чуття. До прикладу, староукраїнська мова перейняла з польської прикметники *смуклий* 'стрункий' (стп. *smukly* 'стрункий'); *розлеглий* 'просторий; який простягнувся' (стп. *rozlegly*).

Переважна більшість полонізмів називають ознаки, що формувалися у свідомості мовців унаслідок зіставлення, осмислення. За лексико-семантичними характеристиками розподіляємо досліджувані ад'єктиви на кілька тематичних груп.

1. Риси характеру, морально-етичні якості людини, її вміння взаємодіяти з іншими людьми позначають лексеми *запаметальй* 'нерозсудливий' (стп. *zapamiętały*); *знєвѣстѣльй* 'схожий на жінку' (стп. *zniewieściaty*); *зѣдльй* 'уїдлиий, злісний' (стп. *zjadły*); *поуфальй* 'дружній' (стп. *poufały*) та ін. Деякі слова відносимо до цієї групи на основі аналізу контексту, у якому вжито їх в переносному значенні, як-от: *заховальй* 'збережений' (стп. *zachowały*) – *заховальй* приятель (Т. 1, 295) 'поважний; пристойний'; *озябльй* (стп. *oziębły*) 'холодний' – *озябльй* каюлик (Т. 2, 37) 'байдужий'.

На XVII ст. припадають перші фіксації полонізмів *зухвальй* 'який не виявляє поваги до когось; сміливий' і *підльй* 'який викликає осуд'; розм. 'дуже поганий'. Староукраїнський прикметник *зуфальй*, *зухвальй* 'відчайдушний; безнадійний; нахабний' (стп. *zuchwały* < *zufały*) є результатом видозміни давнішого *zurwały* 'який утратив віру, надію' (< **z-urwać*; прасл. **urъvati* 'мати віру, надію') (ЕСУМ 2, 283).

Дериват *подльй* 'ниций, простий' співвідноситься з польськ. *podły*, що не має надійної етимології. Його виводять від *podlec* 'підлягти', від прийменника *pod* 'під' або від *podle* 'біля' (ЕСУМ 4, с. 392; Вг., с. 425).

Із польським прикметником *zajadły* пов'язаний рідковживаний у сучасній українській мові розмовний ад'єктив *заядлий* 'діяльний, енергійний'.

2. Фізіологічні характеристики людини позначають полонізми *зхоральй*, *зхорильй* 'хворобливий; виснажений хворобою' (стп. *schorzały*); *оспальй* 'сонливий; лінивий; в'ялий' (стп. *ospały*).

Прикметник *оспалий* ‘сонний; байдужий; млявий’ входить до словника сучасної української мови як рідковживана лексема.

3. На фізичні властивості предметів (явищ) указують ад’єктиви *збутвъльий* ‘зітлілий’ (стп. *zbutwiaty*); *одрентвъльий* ‘одерев’янілий’ (стп. *odretwiaty*); *струхльльий* ‘трухлявий’ (стп. *struchlely*). Про активне функціонування аналізованих запозичень у староукраїнський період свідчать фіксації вживання їх у переносному значенні або в позиції іменника, як-от: якъ бы *одрентвъльий* сидѣлемь (Т. 2, с. 34) ‘який заціпенів’; сердце *струхлььое* (с. 372) ‘злякане’; *збутвъьое* w(т)кидаю(т) (СлУМ 11, с. 84) субст. ‘трухляве’.

4. Носіями узагальненої позитивної/негативної оцінки є запозичення *вспаняльий*, *спаняльий* ‘чудовий; пишний; величний’ (стп. *wspaniaty*); *завильий* перен. ‘заплутаний; неясний’ (стп. *zawily*); *оказальий* ‘величний’ (стп. *okazaty*).

Із параметричною та переносною оцінною семантикою засвідчено полонізм *вынеслыи* (стп. *wyniosly*), пор. : Амвннь: Мѣстце *вынеслоє* (Б., с. 175) ‘яке має висоту, більшу від звичайної’; Аврамъ: отец *вынеслыи*, або <...> *высокій* (с. 171) ‘величний’; Не з слівъ *вынеслыхъ* (СлУМ 5, с. 226) ‘урочистих, піднесених’; голосомъ *вынеслымъ* обволаь (с. 226) ‘піднесеним, гучним’; мысль <...> *вынеслая* (Т. 1, с. 146) ‘зарозуміла’.

Розвинену семантичну структуру має прикметник *доскональий* ‘, що пов’язаний зі стп. *doskonaly* (від префіксального дієслова, співвідносного з прасл. *konati* ‘закінчити, виконати’ – ЕСУМ 2, с. 11). У староукраїнській мові ця лексема активно вживана зі значеннями: а) ‘довершений’: *досконалыи* боудь ко животоу (ПС, с. 30), въ *досконаломъ* разумѣ (Т. 1, с. 226); б) ‘законний’: *досконолого* караня (с. 227); в) ‘божественний’: Хс Бгъ есть правдивый: члвкъ *доскональий* (СлУМ 8, с. 155); г) ‘повний’: Въсесъвршєнный: Цѣльий, *доскональий* (Б., с. 22); г) ‘витончений’: Коварєнь: хитрый, умѣтны(и), довгѣленъ, *доскональ* (с. 53). У сучасній українській мові прикметник *досконалии* продовжує активно функціонувати.

5. Емоційний стан і реакції тварин характеризують деривати *встекльий* ‘лютий, несамовитий’ (стп. *wsciekly*); *розгдльий* ‘розлучений’ (стп. *rozjadly*): пєсь *встекльий* (Т. 1, с. 122), *розгдлымъ* волкомъ (2, с. 289). Ці лексеми не стали набутком сучасної української мови.

6. До прикметників, що вказують на вік, час, тривання, належать полонізми *згрибльий*, *зргѣбльий* ‘старезний’ (стп. *zgrzybily*); *подейшльий*, *подешльий* ‘немолодий’ (стп. *podeszly*); *смагльий* ‘німецький, недовговічний’ (стп. *smagly*).

Засвоєння польської лексики українською мовою демонструють такі оцінні ад’єктиви: *тривальий*, *трывальий*, *травльий* ‘міцний’ (стп. *trwaly*) // *тривалии* ‘який довго триває’, рідко ‘тривкий’; *стисльий*

‘тісний, близький’ (стп. *ścisły*) // *стислий* ‘небагатослівний’, ‘точний’, ‘короткочасний’; *podległy* ‘підлеглий’ (стп. *podległy*) // *підлеглий* ‘підпорядкований’, ‘який міститься під чимось, поруч із чимось або навколо чогось’, діал. ‘прілий’: *підлегле* борошно (Гр. 3, с. 169); *upalny*, *upadły* ‘занепалий’ (пол. *upadły*) // *упалий* ‘слабкий’, ‘засмучений’, ‘розчарований (про голос)’.

До оцінних слів належить запозичення *сталый* ‘який зберігає той самий склад’ (стп. *stały*). Його семантика нерідко залежить від означуваного слова. До прикладу, значення ‘стійкий, непохитний’ реалізовано в метафоричній сполуці *сталая* вѣра (ССУМ II, с. 378). В українській мові описуваний дериват активно вживаний у прямому й переносному значеннях, а також у складі сполук-термінів: *стала форма речовини* ‘незмінна’; *сталий характер* ‘урівноважений’; *сталий зв’язок* ‘безперервний’; *стала думка* ‘сформована’; *стала база* ‘надійна для існування й розвитку чого-небудь’; мат. *стала величина* ‘що зберігає незмінним значення’; фіз. *стала рівновага* ‘стійка рівновага, у якій тіло перебуває під дією рівних протилежно спрямованих сил’; лінгв. *сталий наголос* ‘що не змінює місця в слові’; літ. *сталий епітет* ‘художнє означення, що часто супроводжує слово, поняття’ (СУМ 9, с. 640).

Отже, обстежені староукраїнські джерела фіксують значну кількість тематично різнорідних ад’єктивів на -л-. Запозичені полонізми, що їх вибірково засвоїла українська мова, розвинули систему значень і є активно вживаними лексемами.

Література:

1. Ткаченко О. Б. Українсько-польські мовні контакти. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 743–744.

2. Лукінова Т. Б. Прикметники. *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов’янських мов* / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наукова думка, 1969. 595 с.

Джерела:

Т. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса. Київ–Нью-Йорк, 2003. Кн. 1–2.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / О. С. Мельничук (голов. ред.). Київ : Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

Br. – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1957.

Б. – Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961.

СЛУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / гол. ред. Д. Гринчишин. Львів: 1994–2013. Вип. 1–15; відп. ред. М. Чікало. 2013. Вип. 16. 2017. Вип. 17.

ПЄ – Пересопницьке євангеліє 1556–1561 / вид. підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. Київ : Друкарня НБУ ім. В. І. Вернадського, 2001.

Гр. – Словарь української мови / збір. ред. журн. "Киевская старина"; упор., з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко: у 4-х томах. Київ : Лексикон, 1999. Т. 1–4.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / редактори Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Київ : Наукова думка, 1977. Т. I. 1978. Т. II.

СУМ – Словник української мови / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970-1980. Т. 1–11.

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-320-3-37>

УЗГОДЖЕННЯ АДВЕРБІАЛЬНИХ КЛАУЗ У ДАВНЬОГЕРМАНСЬКИХ РЕЧЕННЯХ

Тугай О. М.

доктор філософії з філології,

доцент кафедри германської філології

факультету романо-германської філології

Київського університету імені Бориса Грінченка

м. Київ, Україна

Наше дослідження фокусується на засобах реалізації гіпотаксису та паратаксису у складних реченнях із адverbіальними клаузами загальної поступальної семантики у давньогерманських мовах (давньоанглійська, давньоверхньонімецька, готська, давньофризька, давньоскандинавська (давньоісландська), давньосаксонська мови). Уточнено поняття «гіпотаксис», «паратаксис». Схарактеризовано парадигму підрядного та сурядного зв'язку у давньогерманських реченнях із адverbіальними клаузами зі семантикою поступки, умови, протиставності та причиновості.

Синтаксис складного речення аналізують крізь призму його зв'язку логічними формами мислення, які притаманні певним спільнотам на